

Andras perspektiv¹

Peter Pagin

1. Markörer för perspektiv eller empati

I sin uppsats "Satsens subjekt och textens"² ger Staffan Hellberg en översikt över vad han kallat *empatimarkörer* (alternativt 'perspektivmarkörer', sid 2) i berättande prosa. Grundidén, så som jag förstått den, är att en empatimarkör visar på en viss typ av förändring av berättarperspektivet. Hellberg skriver:

Det är vanligt, för att inte säga normalt, i modern berättarteknik, att händelseförloppet upplevs genom en deltagande persons sinnen eller på annat sätt behandlas ur dennes synvinkel.³

Utgångspunkten är att en berättelse återges på ett för berättelsen normalt sätt. Vissa berättelser är t.ex. i jag-form, medan andra återges på ett mer neutralt sätt, med en framställning i tredje person av berättelsens gestalter. Emellanåt bryts denna normala framställning genom att en situation återges, helt eller delvis, ur en deltagares perspektiv, t.ex. så som sedd av denna deltagare, eller så som tolkad av denne deltagare. Det som Hellberg eftersträvat är en översikt över de *språkliga* element som markerar en sådan tillfällig förskjutning av berättarperspektivet. För egen del vill jag använda termen *perspektivförskjutning* för de fenomen jag kommer att behandla nedan.

Hellbergs översikt är i mycket hög grad baserad på intuitioner om förekomster av markörer för perspektivförskjutning, och bygger på en litteraturvetenskaplig tradition där intuitioner om perspektiv och perspektivförskjutning av olika slag behandlats under åtskilliga decennier. Detta förhållande erbjuder både svårigheter och utmaningar för en som står utanför denna tradition. Hellberg försöker inte formulera några allmänna kriterier för att vara en empatimarkör, varför det ankommer på läsarens egen intuitiva uppfattning av exemplen att förstå vad som exemplifieras. För den som är skolad i den tradition Hellberg bygger på kanske detta inte erbjuder några svårigheter alls, eller endast ringa svårigheter, men för mig, som är skolad i analytisk filosofi, och som visserligen läst en del romaner men aldrig studerat skönlitteratur teoretiskt, är svårigheterna emellanåt betydande.

Utmaningen består å andra sidan just i att försöka formulera en allmän idé om perspektivförskjutning, så att vi också kan erhålla ett kriterium för att vara en språklig markör av sådana förskjutningar. Det är just detta jag ska försöka göra. Om det skulle lyckas väl, skulle vi få en mer systematisk förståelse både av perspektivförskjutning och av markeringar av perspektivförskjut-

1. Föreliggande uppsats har kunnat skrivas tack vare ekonomiskt stöd från riksbanksprojektet *Mening och Tolkning*. Jag är tacksam för detta stöd, samt för den serie tvärvetenskapliga seminarier som givit impulser till uppsatsen. Speciellt är jag tacksam för kommentarer under ett av dessa seminarier av en tidigare version av uppsatsen. Jag vill särskilt framhålla Staffan Hellberg, Östen Dahl, Lars-Åke Skalin, Göran Rossholm, Anders Pettersson samt Eva Broman. Kathrin Glüer läste en näst intill slutgiltig version, och tack vare hennes kommentarer är den slutgiltiga klart bättre på flera punkter.

2. I *Nysvenska Studier*, vol 64, 1984, sid 29-82. Sidhänvisningar till detta verk, där inget annat anges.

3. Sid 30.

ning. Och det kan sägas vara framgångsrikt om jag kan hitta något allmänt och enhetligt sätt att karakterisera Hellbergs alla exempel. Det har jag emellertid inte kunnat. Min idé passar in på somliga av Hellbergs exempel, men långtifrån på alla. Den passar t.ex. inte alls in på följande exempel.

“Ikväll hade *man* lagt av sina svarta kappor med skammärket på, *man* skulle ju fira sin segers fest”⁴

Här tänker sig Hellberg "man" som empatimarkör. Själv har jag svårt att se vilken markerande funktion ordet har i detta exempel. Jag har minst lika stora svårigheter i många andra fall. Detta kan bero på att klassen av markörer är mer heterogen än Hellberg tänkt sig. Det kan också bero på att jag själv inte lyckats uppfatta den underliggande principen.

En svårighet, när det gäller frågan om en underliggande princip, är att Hellberg, i enlighet med en del av traditionen han bygger på, valt termen "empati", snarare än "perspektiv", som central. Det intuitiva skälet för att tänka sig att de i detta sammanhang är utbytbara är, gissar jag, att man genom empati, inlevelse i någon annan, kan dela dennes perspektiv. Detta är väl sant nog, men i vardaglig förståelse av termerna borde det väl också vara sant att man kan tänka sig ett annat perspektiv utan någon inlevelse (man kan tänka sig hur något ter sig sett utifrån platsen för en lyktstolpe), liksom att man ha inlevelse utan att dela något perspektiv (jag lider med den som har ont, men utan att känna någon smärta). Det är möjligt att en del av Hellbergs exempel bygger mer på intuitioner om empati i en mer allmän bemärkelse än på intuitioner om perspektivförskjutning. Så kan t.ex. vara fallet i

“De blev bjudna dit i ett kort tvärt brev”⁵

där passivformen i "blev bjudna" enligt Hellberg markerar empati med ytsubjektet. Detta är mycket möjligt, men jag har svårt att se det som ett exempel på perspektivförskjutning, dvs i detta på att något framställs ur ytsubjektets perspektiv. Vi skulle knappast tala om ytsubjektets perspektiv i en sats som

“Statyerna blev förda dit efter en kort tvär befallning”.

Man kan tänka sig att förekomsten av empati, och därmed förekomsten av empatimarkering, faktiskt beror på att ytsubjektet är mänskligt, som i förra fallet. Det kan alltså, på grund av läsarens egen inlevelseförmåga, finnas en skillnad mellan det förra fallet och det senare ifråga om förekomsten av empatimarkering. Men det torde knappast vara en skillnad ifråga om perspektivförskjutning, dvs en som beror just på passivkonstruktionen, för om någonting framställs ur ytsubjektets *perspektiv*, just i kraft av passivkonstruktionen, så borde detta gälla också det senare exemplet.

I vissa fall kan jag inte uppfatta särskilt mycket empati heller:

“När Åkes mor hade varit änka i fem år fyllde *hans farfar sjuttio*”.⁶

Om detta säger Hellberg: "Genom att relatera bägge subjekten till Åke lägger Dagerman den

4. Sid 40 (ur Hallström, manuskriptet till Asareth).

5. Sid 41 (Ur Dagerman, Överraskningen).

6. Sid 36 (Ur Dagerman, Överraskningen).

djupaste empatin hos honom". Själv har jag svårt att i detta exempel se något mer än att Åke görs till *tema* just genom den konstruktion Hellberg uppmärksammar. Detta kan förstås bero begränsningar i min egen inlevelseförmåga. Om det är så finns bristen hos mig, och Hellberg har kanske rätt om empatimarkeringen. Men det löser inte alla problem för Hellberg, för han måste i så fall räkna med en stor variation mellan olika läsare ifråga om vad för upplevelser de får vid läsningen. Han får då problem med allmängiltigheten hos teorin.

I den mån Hellberg verkligen velat fånga sådana element som på något sätt indikerar, markerar, eller inbjuder läsaren till inlevelse, så torde det vara svårt att finna någon underliggande princip annat än möjligen genom att ta hjälp av någon psykologisk teori om inlevelse. I så fall är mina intressen snävare än Hellbergs. Om Hellberg å andra sidan inte accepterar distinktionen mellan att leda eller inbjuda läsaren till inlevelse och att framställa något ur ett annat perspektiv, så är det antingen så att jag missat något, eller att Hellberg tror på något som inte finns. Jag lämnar frågan öppen.

2. Indexikala uttryck och perspektiv

Min egen idé om vad som markerar perspektivförskjutning är mycket enkel. Kort skulle den kunna formuleras ungefär så här:

- (P) *Användningen av ett uttryck som relaterar det sagda till en talare, och där talaren inte rimligen kan vara (den verkliga eller fiktive eller implicite) berättaren, men rimligen är en gestalt i berättelsen, markerar att händelsen återges ur dennes perspektiv.⁷*

Vad menar jag med "ett uttryck som relaterar det sagda till en talare"? I första hand avser jag s.k. indexikala eller i övrigt kontextberoende uttryck. Användningen av sådana uttryck måste uppfattas, eller tolkas, i relation till antingen talaren eller tidpunkten för yttrandet, eller bägge. Om någon talare vid en viss tidpunkt säger

- (1) Här är vått

så handlar detta yttrande om platsen där talaren befinner sig vid tidpunkten för yttrandet. En annan talare, eller samma talare vid en annan tidpunkt, kan använda samma sats för att säga något om en annan plats. Innehållet i det sagda beror alltså på tid och plats för yttrandet. Och tänker man sig att propositionellt innehåll i är något som kan förstås i termer av *sanningsvillkor* för satser, något som varit vanligt i den analytisk-filosofiska traditionen, kan man ge följande meningsbeskrivning av (1):

7. Jag har inte lyckats formulera idén på ett sätt som både är tillräckligt allmängiltigt och tillräckligt precist, för att inte tala om otvetydigt. Med all säkerhet kan formuleringen (P) med viss rätt misstolkas på en mängd sätt som jag inte är medveten om. Ett par saker kan jag i alla fall påpeka här. Jag avser inte att begränsa diskussionen om perspektivförskjutning till satser som är *yttrade* i en berättelse, eller som ens plausibelt *kan* yttras inom berättelsens ram; det räcker att det är tankar som kan tänkas, eller till och med satser som artikulerar tankar utöver vad tänkaren själv är kapabel till. Jag avser inte heller att berättaren med nödvändighet måste vara skild från gestalten ifråga; det kan vara så att (den fiktive) berättaren återger en händelse som han eller hon varit med om tidigare, och vid berättandet har ett annat perspektiv än då händelsen inträffade.

- (2) "Här är vått" är sant, så som sagt av talare P vid tidpunkt t om, och endast om, det är vått där P befinner sig vid t

På detta sätt relateras innehållet, här uppfattat som sanningsvillkor, till talaren och tidpunkten för yttrandet.⁸ Det är naturligtvis förekomsten av det indexikala "här" som åstadkommer detta. Och just därför kan "här" användas för att markera perspektivförskjutning, t.ex. i

- (3) Jonas befinner sig i uthuset. Här är vått.

Satsen "här är vått" kan inte rimligtvis uppfattas såsom utsagd på vanligt sätt av berättaren (eftersom det då skulle handla om platsen där berättaren befinner sig vid tidpunkten för berättandet). Snarare skulle man kunna tänka sig den såsom utsagd av berättelsegestalten Jonas. Det Jonas säger, eller tänks säga, är då sant (inom berättelsen) om, och endast om, det är vått där Jonas befinner sig, nämligen i uthuset.

Vi kan därför förstå perspektivförskjutningen så här: Under det extra antagandet att "här är vått" tänks så som utsagt av Jonas, kan vi dra slutsatsen att det är vått där Jonas befinner sig, dvs att det är vått i uthuset. Det är också denna information satsen ger oss inom berättelsen. Vi får informationen ur Jonas perspektiv, just därför att, för det första, Jonas skulle kunna framställa informationen med denna sats, och, för det andra, om Jonas skulle använda denna sats, så skulle innehållet bero på var just Jonas befinner sig vid tidpunkten för yttrandet.

Ett liknande exempel finns hos Hellberg:

*"Hit kunde han dra sig undan, här behövde han inte ha böcker..."*⁹

Detta exempel passar utmärkt in på analysen. Vi måste bara lägga till något om hanteringen av tempus. Lagg märke till att det är just behovet av att relatera uttrycket till talare och tidpunkt som möjliggör användningen av det för att markera perspektivförskjutning. I en sats som

- (4) Major Sköld anländer till Stockholm den 24 September

finns inga indexikala element. I meningsbeskrivningen

- (5) "Major Sköld anländer till Stockholm den 24 September" är sant, så som sagt av talare P vid tidpunkten t, om, och endast om, Major Sköld anländer till Stockholm den 24 September

finns ingen referens tillbaka till talare och tidpunkt, varför den reducerar till

- (6) "Major Sköld anländer till Stockholm den 24 September" är sant, om, och endast om, Major Sköld anländer till Stockholm den 24 September

8. Denna typ av meningsbeskrivningar har framför allt företrätts av Donald Davidson. Se framför allt Davidson, *Inquiries into Meaning and Truth*, Clarendon Press, Oxford 1984. Det måste påpekas att meningsbeskrivningar av detta slag inte är fullständiga, just eftersom de inte tar hänsyn till användning av sådana satser där perspektivet är avsett att vara ett annat än talarens eget. Vi måste tänka oss att de gäller en primär användning av satsen ifråga (och dessutom att den primära semantiken bidrar till förklara den sekundära, perspektivförskjutande, användningen).

9. Sid 35, (ur Rådström, Ro utan åror)

där talare och tidpunkt inte alls är nämnda. Och detta motsvaras väl av att satsen (4) knappast alls är möjlig att använda för markering av någon perspektivförskjutning (om vi bortser från sådana fall som diskuteras i avsnitt 5).

Det är ganska klart att denna analys utan vidare kan utsträckas till andra indexikala/deiktiska uttryck som "nu", "jag", "du" osv. Men den kan också härbärgera andra kontextberoende element. Ta t.ex. "fiende". "fiende" är relationellt, eftersom man är fiende endast genom att vara fiende till någon. När det används utan relatum, är det normala att relatumet är talaren. Dvs, om jag säger att jag såg en fiende, så menar jag normalt en fiende till mig, eller till oss. Och detta återspeglas i motsvarande sanningsvillkorliga meningsbeskrivningar, t.ex:

- (7) "Det finns en fiende" är sant, som sagt av talare P vid tidpunkt t, om, och endast om, det finns en fiende till P vid tidpunkten t.

Denna kontextegenskap hos ordet "fiende" möjliggör nu en perspektivförskjutning:

- (8) Jonas stod på vakt med alla sinnen skärpta. Det fanns en fiende.¹⁰

Återigen är det knappast en fiende till berättaren som avses. Det rimliga är att det är en fiende till Jonas. Sedan resonerar vi på samma sätt som förut.

Samma modell kan naturligt tillämpas på prepositioner som "bakom", "framför", "hitom", "bortom", verbfraser som "närma sig", "avlägsna sig", rumsadverbial som "nära" eller "norråt", och tidsadverbial som "nyss" eller "snart". Vi kan också indirekt förklara varför man tycker att en händelse betraktas från slutpunktens snarare än startpunktens perspektiv i en sats som

- (9) Jonas kom in i rummet.

Intuitionen är att händelsen betraktas ifrån det rum Jonas går in i. Här finns visserligen ingen deltagare från vilkens synvinkel händelsen betraktas, men vi kan tänka oss att en talare skulle vara där. Då finns två fall: att talaren står vid slutpunkten, dvs inne i rummet, och att talaren står vid startpunkten, kanske i ett angränsande rum. Vi tänker oss att talaren yttrar satsen

- (10) Jonas kommer in.

Med avseende på situationen i exemplet skulle detta yttrande, av satsen (10), vara *sann* om talaren står vid slutpunkten, men *falsk* om talaren står vid startpunkten. Detta resultat faller också ut ur meningsbeskrivningen

- (11) "Jonas kommer in" är sant, som sagt av talare P vid tidpunkt t, om, och endast om, Jonas förflyttar sig (in) *till* P vid t.¹¹

Just att rörelsen skall vara riktad *mot* talaren, snarare än från, för att ett yttrande av satsen skall vara sann, gör att endast en talare inne i rummet skulle tala sanning. Vi tillämpar nu samma resonemang som tidigare. Det är inte troligt att berättaren beskriver Jonas rörelse med utgångs-

10. Detta är lite udda exempel (vilket också med emfas framhövdes vid seminariebehandlingen). Det skulle bli mindre udda med satser som "det fanns en fiende i närheten" eller "en fiende närmade sig huset", etc. Problemet med dessa är att de också innehåller andra uttryck som åstadkommer en perspektivförskjutning, och jag har velat renodla bidraget från just ordet "fiende". Förhoppningsvis är det tillräckligt för att intuitivt uppfatta en förskjutning vid läsningen av exemplet.

punkt ur det rum där *berättaren* befinner sig vid berättandet. Snarare är beskrivningen tänkt såsom korrekt yttrad i en viss position, och det är perspektivet från denna position som intas.

Analysmodellen är enkel. Och den är prediktiv. Den tillåter förutsägelser om vad för slags konstruktioner som ger upphov till perspektivförskjutningseffekter.

3. Emotiva uttryck, värderingar

Det finns emellertid också andra slags uttryck som relaterar det sagda till en talare utan att detta, som ovan, beror på relationen mellan uttrycket och det propositionella innehållet. En huvudtyp utgörs av emotiva uttryck av olika slag. Även här relateras meningen till talaren i meningsbeskrivningen, men på ett sätt som berör talarens attityd till det propositionella innehållet, snarare än detta innehåll självt. Vi skulle t.ex. kunna beskriva ett ord som "ack" på följande sätt:

- (12) "Ack, att q", såsom sagt av talare P vid tidpunkt t, uttrycker sorg/sinnesrörelse hos P vid tidpunkten t över förhållandet att q

Återigen erbjuder denna talar-reflexiva egenskap möjligheten till perspektivförskjutning i berättande framställningar:

- (13) Jonas satte sig bedrövad ner. Ack, att livet är så kort.

Här kan kanske uttrycket för sinnesrörelse vara berättarens eget, men om detta inte är rimligt, eller om det ändå är rimligare att det satsen används för att ge information om gestaltens sinnesrörelse, så har vi ett exempel på perspektivförskjutning. Perspektivet på livet tillkommer Jonas, eftersom meningsbeskrivningen av uttrycket för det måste relatera uttrycket till en talare.

På motsvarande sätt erhåller vi andra fall där förekomsten av emotiva eller värderande uttryck medför att en meningsbeskrivning måste relateras till talare eller tidpunkt. T.ex.

- (14) "Det är ledsamt/fel/hoppingivande att q", såsom sagt av talare P vid tidpunkt t, uttrycker sorg/moraliskt (eller annat slags) avståndstagande/hopp hos P vid tidpunkten t över förhållandet att q

Och vi erhåller, som kan förutsägas, perspektivförskjutning t.ex. enligt följande

- (15) Anders hade tagit Eriks boll. Det var fel.

Under antagande att uttrycket för moraliskt (eller annat slags) avståndstagande inte är berättarens eget, så tenderar vi att tillskriva det till någon av de tidigare nämnda, kanske oklart vilken.

4. Import av idiolekt

Ibland kan en perspektivförskjutning markeras genom att författaren importerar gestalters språkbruk till den berättande texten. Hellberg har flera exempel på detta:

11. Ett alternativ, som påtalades av Östen Dahl, är att vi här har ett fall av presupposition. Enligt detta förslag blir ett yttrande av "Jonas kommer in" inte falskt, utan snarare varken sant eller falskt, om Jonas inte förflyttar sig (in) till talaren vid tillfället för yttrandet. Vilket som är den bästa teorin i detta fall spelar inte någon större roll för mig: i bägge fallen finns en semantisk karakterisering av primär användning som kan förklara perspektiveffekten.

Nu var det *ledsamt att mamma bråkade*¹²

Den talspråkliga ordvändningen i exemplet markerar att någonting utöver berättarens normala framställning är närvarande. Förändringen kan markera att det är frågan om fri indirekt anföring (erlebte rede). Utan att det sägs explicit är det en person X som tillskrivs attityden att det var ledsamt etc. Och importen av de talspråkliga elementen används för att markera detta, istället för en explicit användning av ett psykologiskt verb som "tyckte". Jag återkommer till indirekt anföring och andra psykologiska konstruktioner i nästa avsnitt.

Exempel av denna typ behöver emellertid inte markera fri indirekt anföring, eller motsvaras av någon inom fiktionen verklig attityd alls. Det är fullt möjligt för berättaren att hämta en ordvändning från en av sina gestalter i en beskrivning av något gestalten antas vara okunnig om. Antag t.ex. en berättelse där Jonas tilldelats egenheten att beskriva vissa personer som "schangtila". Vi skulle då kunna ha:

- (16) Vad Jonas inte visste var att en bekant till borgmästaren väntade inne på kontoret. Det var en *schangtil* herre.

Den senare satsen markerar inte Jonas perspektiv i den bemärkelse som använts tidigare, eftersom Jonas faktiskt inte har något perspektiv på den omnämnde herren. Han kan inte se honom och känner inte till honom. Istället är det frågan om ett besläktat fenomen. Jag skulle vilja kalla det en *kontrafaktisk* perspektivförskjutning. Berättaren framställer den omnämnde herren så som han *skulle ha* beskrivits av Jonas, *om Jonas hade varit* närvarande för att observera det berättaren beskriver. I en naturlig bemärkelse är detta att anlägga Jonas perspektiv, för det är att se på herren "med Jonas ögon". Med samma metafor är det emellertid också så att berättaren flyttat Jonas ögon till berättarens position snarare än tvärtom (dvs berättarens ögon till Jonas position, vilket är vad som sker i den normala perspektivförskjutningen).

På grund just av denna skillnad, så är denna perspektivförskjutande effekt något som inte skulle kunna förutsägas med hjälp av den modell som hittills tillämpats, och som bygger på egenskaper hos meningsbeskrivningen av de satser som berättaren använder. I dessa fall beror heller inte effekten på den språkliga meningen hos uttrycken. Det är visserligen fortfarande så att uttrycket - i detta fall adjektivet "schangtil" - relaterar det sagda till en viss talare, i enlighet med principen jag formulerade ovan (sidan 3). Men här tycks det sagda relateras till talaren genom ren association. Jag har inte hittat något mer precist sätt att beskriva detta fenomen.

5. Psykologiska beskrivningar

Så som jag uppfattat Hellbergs framställning utgör psykologiska beskrivningar paradigmatiska fall av empatimarkering:

"Han hörde henne tassa tillbaka till skrivbordet..."¹³

Hellberg anger det psykologiska verbet som empatimarkör. Att han inte alls uppehåller sig vid exemplet, utan genast går vidare till mer problematiska fall, antyder att denna uppfattning av situationen är djupt förankrad i traditionen. Hur psykologiska beskrivningar är relaterade till

12. Sid 35 (Ur Ernst Ahlgren, Fru Marianne)

13. Sid 38 (Ur Dagerman, Överraskningen)

fenomenet perspektivförskjutning är emellertid inte helt uppenbart.

Vad gäller empati kan man kanske säga att varje psykologisk beskrivning ger upphov till något mått av empati hos den som förstår beskrivningen, i alla fall om empati inte behöver innebära mer än att *tänka* sig vad någon annan tänker eller känner eller uppfattar, även om det bara sker med hjälp av en tredje persons beskrivning. Personligen tycker jag att en sådan uppfattning medför en ganska uttunnande utvidgning av empatibegreppet.

Oavsett hur det förhåller sig med empati i sådana fall, så är det inte utan vidare klart att någon perspektivförskjutning äger rum i samband med satsen som den ovan. Ingenting antyder att berättaren i något avseende lämnar sitt normala berättarperspektiv för att istället tillfälligt inta någon annans. Snarare tycks det vara så att berättaren utifrån sitt normala perspektiv beskriver en relation mellan två saker, ett person och en händelse, där relationen är att personen hör händelsen äga rum. Detta är något annat än att tillfälligt inta personens perspektiv på händelsen ifråga. Det verkar alltså inte finnas fog för att tala om *perspektivförskjutning* i fall som detta.

Därmed är emellertid inte frågan om perspektiv och psykologiska beskrivningar uttömd. För det är klart att valet av beskrivning av det som *uppfattas* spelar en avgörande roll. Det är stor skillnad mellan

(17) Jonas såg sin syster tassa till skrivbordet

och, å andra sidan

(18) Jonas såg den som köpt vinstlotten tassa till skrivbordet

Jonas kan tänkas känna igen gestalten som sin syster, men det är fullt möjligt att han inte vet att det var hans syster som köpt vinstlotten, och därför inte visste *att* han såg den som köpt vinstlotten. Vi kan säga att det är samma händelse som beskrivs: x tassar till skrivbordet. Händelsen kan beskrivas på olika sätt, bland annat genom att variera beskrivningen av x . Och nu kan vi säga att vissa av dessa beskrivningar passar Jonas perspektiv på x och andra inte. Perspektivet här är ett allmänt kognitivt perspektiv, snarare än ett direkt observationellt. Jonas *känner till* x som sin syster, men känner inte till x som innehavaren av vinstlotten. Vi kan därför säga att satsen (17) beskriver händelsen ur Jonas (kognitiva) perspektiv, medan (18) inte gör det. Så med denna mer generella idé om perspektiv finns det en skillnad mellan att inta och att inte inta Jonas perspektiv när t.ex. en observation tillskrivs honom. Märk emellertid att berättaren här inte har lämnat sitt eget perspektiv. Både berättaren och Jonas känner x som syster till Jonas. Det är en kunskap om x , och därmed ett kognitivt perspektiv på x , som de delar.

Att det spelar roll vilken beskrivning som används efter psykologiska verb är sedan länge känt inom den analytisk-filosofiska traditionen. Det diskuteras redan hos Frege,¹⁴ och diskussionen har varit livlig under decennier. Man har i första hand intresserat sig för s.k. trossatser, och ett av de klassiska exemplen berör namnen "Aftonstjärnan" och "Morgonstjärnan", som bägge är namn på planeten Venus. Exemplet går tillbaka till babylonisk astronomi, eftersom det var de babylonska astronomerna som upptäckte att Aftonstjärnan och Morgonstjärnan (Hesperus och Phosphorus) var identiska. Vi kan nu bilda övertygelsesatserna

(19) Jonas tror att Aftonstjärnan är en planet

14. Frege, Gottlob, 'Om mening och betydelse', i Marc-Vogau, K, *Filosofin Genom Tiderna*, del 3, 1800-talet, samt i nyöversättning i Frege, *Texter i Urval*, bägge på Thales förlag.

(20) Jonas tror att Morgonstjärnan är en planet

och den klassiska intuitionen om sådana par av satser är att den ena mycket väl kan vara sann och den andra falsk, trots att övertygelserna handlar om samma himlakropp, givet att subjektet, Jonas, inte känner till denna identitet. Intuitionen här är att skillnaden i det jag här kallat kognitivt perspektiv (och som Frege kallade presentationssätt) motsvarar en skillnad ifråga om *innehållet* i övertygelsen. Det finns, enligt denna uppfattning, två olika tankar, eller tankeinnehåll, och Jonas tror den ena men inte den andra. Så om vi byter ut t.ex. ett namn mot ett annat namn på samma sak, så kan innehållet ändras, och när detta sker efter verbet "tror" kan det leda till vi får en falsk sats, trots att den ursprungliga satsen var sann (eller tvärtom).

Det är viktigt att nu lägga märke till en skillnad mellan paret (17)-(18) och paret (19)-(20). I det senare fallet spelar det en roll för sanning och falskhet vilket namn, eller vilken beskrivning av planeten Venus, som används. Men i det förra fallet spelar det inte någon roll för sanning och falskhet hur Jonas syster beskrivs. Jag kan se förre Sovjetiske utrikesministern på gatan utan att veta om att det är den förre Sovjetiske utrikesministern jag ser. Det är sant att jag ser x , oavsett vilken beskrivning av x som sätts in. Ofta väljer en berättare, eller en vanlig talare, en beskrivning som faktiskt passar in på den seendes kognitiva perspektiv, och man förväntar sig ofta som mottagare eller läsare att det förhåller sig så, men det är inte nödvändigt för sanning.

Satser som (19) och (20), och satser med indirekt anföring, är intressantare i detta avseendet, eftersom de gör, eller tycks göra, ett anpassat val av beskrivning obligatoriskt. Om t.ex. (19) förekommer i en romantext, så antar läsaren att namnet "Aftonstjärnan" är adekvat för att ange innehållet i Jonas övertygelser, eftersom grundantagandet måste vara att det berättaren säger är sant i förhållande till den fiktion som återges.

Och *fri* indirekt anföring bygger på detta. Läsaren känner igen en viss beskrivning såsom typisk för en viss persons språkbruk, eller på något annat iögonenfallande sätt karakteristiskt för en viss gestalts kognitiva perspektiv. Om en sats avviker från det som är normalt för berättelsen och formuleringen uppenbart är adekvat för någon viss gestalts perspektiv, så är det lätt att tänka sig att satsen är avsedd att ange innehållet i denna gestalts tankar. T.ex. som i exemplet

Nu var det *ledsam* att mamma *bråkade*¹⁵

Att x tyckte att det var ledsamt etc. behöver inte skrivas ut, eftersom andra element markerar att beskrivningen är adekvat för dennes perspektiv.

I normala fall av indirekt anföring finns ingen grund för att tala om perspektivförskjutning. Det normala är att vad en person tror eller talat om beskrivs utifrån ett kognitivt perspektiv som är gemensamt för personen och berättaren. Perspektivförskjutning äger rum när det gemensamma upphävs. Det kan upphävas antingen genom att berättaren väljer ett perspektiv som inte delas av personen, eller genom att det som tros beskrivs ur ett perspektiv som inte delas av berättaren. Låt oss ta det förra fallet först.

I vanlig indirekt anföring kan man göra något som inte kan göras i *fri* indirekt anföring. Man kan frångå principen att välja uttryck som är adekvata för personen ifråga. Jag kanske kan säga till dig

(21) Jonas sa att Lotta skulle komma idag.

15. Sid 35 (Ur Ernst Ahlgren, Fru Marianne)

Nu är det emellertid så att vad Jonas egentligen sa, var att Lotta skulle komma samma dag som festivalen började. Du och jag vet bägge att festivalen börjar idag, och för att uttrycka mig mer ekonomiskt med avseende på talsituationen stryker jag mellanledet om när festivalen skulle börja, och säger helt enkelt "idag". Jag vet mycket väl att jag genom detta inte troget återger Jonas perspektiv, och avsåg det heller inte. "Idag" fyller i (21) helt enkelt funktionen att referera till en viss dag. Med teknisk terminologi kan vi säga att ordet i (21), givet bakgrunden, förekommer *de re*. Motsatsen till att förekomma *de re* är att förekomma *de dicto*. Om förekomsten varit *de dicto* skulle ordet varit underställt kravet att vara adekvat för den indirekt anfördes perspektiv, och mitt påstående genom yttrandet av (21) skulle då varit *falskt*. Givet att ordet istället förekommer *de re*, på grund av mina avsikter som talare, så blir mitt påstående *sant*.

Vi kan göra precis samma distinktion för förekomsten av namnet "Lotta". Jonas kanske inte alls känner Lotta under namnet "Lotta", utan snarare som judolärarens flickvän. Du och jag känner henne som Lotta. Du kanske inte ens vet att Lotta är judolärarens flickvän, men i just denna samtalskontext är det onödigt att upplysa dig om det. Det som är intressant för oss är informationen om när hon ska komma. Om jag medvetet genomfört denna omvandling av Jonas yttrande, så har jag valt att även låta namnet "Lotta" förekomma *de re*.

Varje gång jag gör ett utbyte av detta slag, tar jag ett steg bort från den anfördes perspektiv. I princip kan jag – åtminstone i vissa satser – helt frånga den anfördes perspektiv och enbart tala *de re*. Jag kan likafullt säga något om vad Jonas sagt. Antag t.ex. att Jonas sagt

(22) Judoläraren tycker lika mycket om sin flickvän som jag tycker om min.

Givet en del bakgrundsinformation, om de omtalades identiteter och att Jonas älskar sin flickvän, kan jag omvandla detta till

(23) Jonas sa att Jim älskar Lotta.

Denna återgivning är helt *de re*. Jag har helt frångått Jonas perspektiv. Det jag säger att Jonas sagt är *ekvivalent* med vad han faktiskt sagt, givet bakgrundsinformation, men han har inte sagt det. Men att det är på det sättet kan inte avläsas ur satsen jag använder, eftersom den mycket väl hade kunnat vara troget mot innehållet i något Jonas faktiskt sagt.

Bara det faktum att en sats handlar om vad någon ser, tror, hoppas, minns etc. betyder inte alls att talare eller berättare har ett perspektiv gemensamt med personen ifråga. Det kan vara så, och normalt är det så, helt eller nästan helt, men det måste inte vara så. Och huruvida det är så eller inte kan inte avläsas ur satsen själv, t.ex. den indirekta anföringen, utan beror helt på bakgrundsinformation. När talaren frångår det normala, och väljer att tala *de re*, så innebär detta en perspektivförskjutning: talaren frångår den anfördes perspektiv och väljer ett perspektiv som han inte delar med den anförde. Eller, för att vara mer exakt: talaren frångår utgångspunkten att välja den anfördes perspektiv genom att välja ett perspektiv som han *kanske* inte delar med den anförde. Jag frångår det som jag *uppfattar* som Jonas perspektiv genom att säga "Lotta" snarare än "judolärarens flickvän", och denna förskjutning i min representation av vad Jonas sa äger rum oavsett om Jonas faktiskt vet vad flickvännen heter eller inte.

I fri indirekt anföring är denna perspektivförskjutning inte möjlig. I frånvaro av de psykologiska verb som normalt används måste hela markeringen av att det är fråga om en återgivning av vad någon annan sagt eller sett etc., utgöras av att satsen som används uppenbart *är* representativ för en viss persons perspektiv.

Den andra arten av perspektivförskjutning efter psykologiska verb och i fri indirekt anföring innebär att berättaren överger sitt normala kognitiva berättarperspektiv. Detta sker när saker och ting beskrivs i enlighet med den anfördes övertygelser, men på ett sätt som avviker från etablerad information. Detta slags informationsavvikelse har tre särfall. I det första, mest uppenbara fallet står den anfördes övertygelse *i strid* mot fakta. I det andra fallet går den anfördes övertygelser *utöver* vad som etablerats som fakta, och kan därför möjligen stå i strid mot fakta. I det tredje fallet, slutligen, är den anfördes övertygelser i överensstämmelse med vad som etablerats som fakta, men avviker genom att vara epistemiskt fattigare: viss information är inte tillgänglig.

I det första fallet har den anförde en övertygelse som enligt berättelsen är falsk. Antag t.ex., att Jonas tror att pojken i soffan är son till tobakshandlaren. Enligt berättelsen är detta falskt. Pojkens pappa är bankkamrer. Men berättaren kan säga att

(24) Jonas såg tobakshandlarens son spilla rödvin i soffan.

Givet att ingen verklig son till tobakshandlaren blivit introducerad i berättelsen, eller inte är närvarande i situationen som möjlig referent, är det rimligast att anta att den åsyftade är just den person Jonas tror är tobakshandlarens son. Berättaren har därmed övergivit sitt eget perspektiv genom att använda en för berättaren själv inadekvat beskrivning för att referera till pojken i soffan.

Denna effekt blir än starkare i fri indirekt anföring, och är i själva verket ett medel att markera sådan:

(25) Tobakshandlarens son började fyllna till.

Att det är Jonas som felaktigt tror att pojken i soffan är tobakshandlarens son antyder att vad som beskrivs är vad Jonas uppfattar. Vi har här återigen en perspektivförskjutning, där berättaren väljer Jonas perspektiv på en situation. Detta slag av perspektivförskjutning är mycket likt det vi studerade i avsnitt 2, vilket berodde på förekomsten av kontextberoende uttryck. Även i detta fall beror perspektivförskjutningen på ett uttryck som Jonas *själv* skulle använt väljs av berättaren. Det finns framför allt två skillnader, vilka har ett intressant inbördes samband.

Den ena skillnaden är att perspektivförskjutningen i detta fall helt beror på bakgrundsinformationen, och kan inte utläsas utan denna. I avsnitt 2 diskuterades förekomsten av vissa indexikala och för övrigt kontextberoende uttryck som "här". Tillsammans med ett bakgrundsresonemang ledde detta till slutsatsen att någonting är beskrivet såsom det skulle kunna beskrivas av en gestalt i berättelsen. I detta fall finns inga speciella uttryck som får denna perspektivförskjutande karaktär. Att användningen av "tobakshandlarens son" i (25) har en perspektiveffekt beror på bakgrundsinformationen, dels om vad Jonas tror, dels om att vad han tror är felaktigt.

Den andra skillnaden är att de fall som diskuterades i avsnitt 2 var sådana där berättaren använder uttryck som skulle vara *korrekta* för gestalten att använda. "Här är vått" skulle vara en sanningsenlig beskrivning av Jonas i exempel (1). Här diskuteras istället vad gestalten *skulle* säga, och det är en förutsättning att den beskrivning Jonas skulle göra – av pojken i soffan – inte är sanningsenlig. Just falskheten åstadkommer perspektivförskjutningen. Om Jonas uppfattning vore korrekt, och dessutom i full överensstämmelse med vad som fastlagts i berättelsen, så skulle det inte längre vara fråga om en perspektivförskjutning.

Det är visserligen tänkbart att berättaren inte sagt något alls om vem pojken i soffan är son

till, och i så fall är det inte klart det Jonas tror är sant, men heller inte klart att det är falskt. Detta ger oss det andra fallet av informationsavvikelse. Även här kan man tala om en perspektivförskjutning. Effekten är emellertid oklar, eftersom satsen (25) lika gärna skulle kunna uppfattas som att berättelsen faktiskt informerar om att pojken är tobakshandlaren son, dvs att vad Jonas trodde var riktigt. Uppfattad på det sättet äger heller ingen perspektivförskjutning rum.

Det tredje och sista fallet av informationsavvikelse har vi när berättelsen på ett iögonenfallande sätt avstår från att göra bruk av information som redan är etablerad. Antag, att berättelsen etablerat bl.a. att pojken i soffan är son till kamrern, och att det dessutom är ett faktum i berättelsen att Jonas inte vet om detta. I det fallet kan

(26) Pojken i soffan började fyllna till

ha en perspektiveffekt. Det naturliga för berättaren vore att referera till personen med hjälp av redan etablerad information, som att han är kamrerns son, eller att han heter "Esbjörn". Att avstå från användning av denna information (som berättaren vet att läsaren har) för att istället använda sig av information som är tillgänglig genom varseblivning (dvs att han är den pojke som sitter i soffan) gör att beskrivningen ter sig pragmatiskt mer naturlig om den uppfattas så att den karakteriserar Jonas kognitiva perspektiv. Även detta fall är mindre klart, eftersom det beror på vad läsaren uppfattar som pragmatiskt naturligt.

I princip kan två personer känna till olika saker om en tredje person. Jag vet att pojken i soffan är son till en kamrer, du vet att han är juniordistriktmästare i bordtennis, och ingen av oss vet vad den andra vet. Jag kan också tala om vad du tror om pojken utan att veta om det du tror är riktigt eller inte, dvs utan att veta om han faktiskt är juniordistriktmästare i bordtennis. Jag behöver inte tro någonting alls om hur det verkligen förhåller sig. Om jag inte tror att pojken är distriktmästare, så skiljer sig mitt perspektiv från ditt, oberoende av vad som faktiskt är fallet och vad vi för övrigt tror. Men om det nu istället är så att du är en gestalt i min berättelse, så kan det inte finnas något som du vet men jag inte vet. Om du vet något är det för att jag skriver att du vet det, och därmed följer det av vad jag skriver att det är sant, och alltså vet jag som berättare att det är sant.¹⁶ För att vi *klart* ska skilja oss åt, måste alltså du, som gestalt i min berättelse, tro något som är falskt i berättelsen. Och eftersom perspektiveffekten beror på bakgrundsinformation om skillnader mellan gestalten och berättaren, så måste den, åtminstone i klara fall, bero på att det gestalten tror är falskt.

Man bör notera att perspektiveffekten är svagare där den felaktiga beskrivningen befinner sig i en indirekt kontext, som i *explicita trossatser*:

(27) Jonas tror att tobakshandlaren son började fyllna till.

Jonas tror verkligen detta bokstavligen, dvs han skulle själv kunna säga "Tobakshandlaren son börjar fyllna till". Berättaren behöver alltså inte överge sitt perspektiv – sanningen om pojken i soffan – för att tala om vad Jonas tror. På grund av detta skulle man kunna säga att det inte alls

16. Lägg märke till att det här inte spelar någon roll alls om berättaren är allvetande eller inte, eller om en icke allvetande berättare vet mycket eller litet om vad som är sant i fiktionsvärlden. Det är lika fullt så att ingen gestalt vet något som inte berättaren vet. Detta motsägs heller inte av att vissa berättelser innehåller en fiktiv berättare (som i Pär Lagerkvists *Dvärgen*) som på ett eller annat sätt kan visa sig missuppfatta saker och ting, och därmed vara en berättare som har felaktiga övertygelse om fiktionsvärlden. Enligt fiktionen är en sådan berättare en del av världen han berättar om, inte en berättare som skapar en fiktion.

förekommer någon perspektivförskjutning i detta fall. Det skulle det heller inte göra om det vore adekvat att uttrycka Jonas trosföreställning ungefär så här:

- (28) Vem det än är som är tobakshandlarens son, så är det fallet att denne börjar fyllna till.

Efter en distinktion av Keith Donellan¹⁷ kallas en sådan användning av den bestämda beskrivningen "tobakshandlarens son" för *attributiv*. Däremot kallas den *referentiell* om tanken snarare kunde uttryckas ungefär så:

- (29) Han där borta, som är tobakshandlarens son, börjar fyllna till.

I det senare fallet används "tobakshandlarens son" för att identifiera en viss person, och utsagan är avsedd att handla om denne person, oavsett om han sedan är tobakshandlarens son eller inte.

Tar vi nu hänsyn till denna distinktion kan vi säga att en perspektivförskjutning trots allt äger rum i satsen (27), under förutsättning att den bestämda beskrivningen där används *referentiellt*, dvs för att identifiera den person Jonas tanke handlar om oavsett vem denna råkar vara son till.

I samband med psykologiska sammanhang kan vi alltså skilja mellan åtminstone två slags perspektivförskjutning, motsatt riktade. Utan tvekan finns fler möjligheter att utforska, bland annat ifråga om itererade indirekta kontexter:

- (30) Jonas tror att tobakshandlaren son tror att kamrerens dotter studerar franska.

Men dessa möjligheter faller utanför ramen för denna uppsats.

Filosofiska institutionen
Stockholms universitet

17. Donellan, K , 'Reference and definite descriptions', *Philosophical Review* 75, 1966, sid 281-304.